

СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ СЕМАНТИКИ ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ

Проблема дослідження значення у мові попри свою давню наукову традицію й актуальність не має на сьогодні навіть приблизного вирішення. Складність її розв'язання полягає у тому, що вона безпосередньо пов'язана з онтологічними питаннями самої природи людської мови, сутністю процесу відображення мовними засобами навколишнього світу. Особливу увагу при розгляді проблеми значення сучасні дослідники надають значенню слова, бо у ньому найповніше відображено і збережено соціально-історичний досвід носіїв кожної мови.

Починаючи з другої половини ХХ ст., у лінгвістиці, як і в інших гуманітарних сферах, остаточно було закріплене поняття системного підходу до аналізу мови, який розуміють як „напрямок методології соціально-наукового пізнання і соціальної практики, в основі якого лежить вивчення об'єктів як систем” [18, с. 622]. Цей підхід орієнтує дослідників на виявлення різноманітних і багатогранних типів зв'язків у межах складних об'єктів та зведення їх у єдину теоретичну систему. Відповідно, на певному етапі розвитку лінгвістики вчені почали розглядати мову як системно-структурне утворення в єдності та взаємодії усіх її підсистем. Лексичне значення як мовну категорію стали визначати з урахуванням його системних відношень, парадигматичних і синтагматичних зв'язків.

Важливим показником будь-якої системи поряд зі структурою визнають її цілісність. Під цілісністю розуміють „залежність кожного елемента, якості і відношення системи від його місця, функції в межах цілого: не зведення якостей системи до суми якостей складових її елементів” [12, с. 99]. Хоча цілісний аналіз сукупності семантичних відношень у лексиці, на перший погляд, видається неможливим через невичерпності словникового складу мови на кожному етапі її розвитку, відносно цілісний аналіз може бути здійснений шляхом об'єднання значень під узагальненими категорійними поняттєвими структурами. Так, аналізуючи формування основних категорій розуміння зв'язків людини із навколишнім світом, А.П. Шептулін виділяє головними з них такі: *буття, простір, час, рух, відмежування (відчленування), якість, кількість, відношення* [19, с. 174]. Категорії діалектики сприяють усвідомленню значення певного слова, його ролі у процесі пізнання, підведенню того чи іншого значення під загальніше родове поняття, адже пошук варіантів системи категорій пізнання йде паралельно з постійною багатомірною класифікацією лексичного матеріалу, з прагненням досягти хоча б приблизного його всеохоплення.

Можна припустити, що ці виділені вісім категорій пізнання є першим гносеологічним параметром загальної концептуальної схеми моделі семантичних відношень у лексиці. Категорії пізнання, які за своєю природою надзвичайно широкі, фундаментальні поняття, відображають не тільки істотні ознаки предметів і явищ, але й зв'язки та відношення між ними.

Детальніше встановлення різновидів відношень між значеннями відбувається шляхом осягнення тих конкретних видів зв'язків реального світу, які узагальнені певною поняттєвою категорією. Ця конкретизація змісту філософських категорій є необхідною як логічна основа, як „значенневий каркас” для встановлення різних видів відношень між значеннями. Проте проблема конкретизації змісту категорій ускладнюється тим, що сфери буття є надзвичайно багатомірними і багатосистемними. Тому виділення лише узагальнених поняттєвих категорій, під якими можна було об'єднати усі значення мовної системи, недостатнє для об'єктивного і адекватного опису мовних значень.

Для системного опису значенневої будови мови велику роль відіграють два визначальних принципи: парадигматичний і синтагматичний. „В основі нашого мовлення лежать два істотних фактори, які зумовлені будовою мови загалом, – вибір, що визначає чергування мовних одиниць, та їхню сполучуваність” [20, с. 187]. Парадигматика характеризує відношення однорідних мовних одиниць, взаємопов'язаних і протиставлених одна одній за певними ознаками, а синтагматика – лінійні відношення одиниць мови, їх послідовне розміщення у складі комунікативних структур. Парадигматичні і синтагматичні ознаки є найважливішими у системі мовних характеристик, на що

вказує ряд дослідників [2; 3; 11; 5; 9].

Стосовно моделі семантичних відношень у лексиці положення про багатосистемність як „вертикальну”, так і „горизонтальну” набуває особливого значення, бо вона зумовлена, по-перше, складним характером самих явищ об’єктивного світу і, по-друге, багаторівневим характером членування його семантичного континууму мовними засобами.

Однак парадигматичні і синтагматичні ознаки ще не дають повної картини співвідношень між мовними одиницями, оскільки не можуть виявити ознаки залежності, підпорядкування одних одиниць іншим. Однією з важливих ознак кожного рівня мовної системи є також унормованість, яка полягає у підпорядкуванні одиниць нижчого рівня одиницям вищого рівня, тобто ознака *ієрархічності*. Багато дослідників вважає ієрархічні відношення універсальними онтологічними ознаками мови, ставлячи їх на один рівень із синтагматичними та парадигматичними [16; 7; 17]. Ієрархічність будови мови виявляється як на окремих ланках мовної системи, так і в загальній організації мови як системи систем. На важливість урахування цього показника організації мови вказує М.М. Гухман: „Одним із істотних елементів граматичної теорії є розгляд ієрархії одиниць у межах одного рівня і співвідношення одиниць різних рівнів” [7, с. 123].

Зміст категорій пізнання сфер буття розкривають у спеціальних філософських працях, філософських, логічних, енциклопедичних словниках. На основі складників моделей загальної концептуальної схеми формують можливість побудови ідеографічної (значеннєвої) парадигми чи ієрархії певним чином підпорядкованих одна іншій груп значень слів: класів, підкласів, полів, субполів, мікрополів, тематичних і лексико-семантичних груп, синонімічних рядів і антиномічних протиставлень.

Ідеографічне мікрополе – це об’єднання значень слів, в основі якого лежить одне з широких понять змісту категорій пізнання.

Тематична група – це об’єднання значень слів, в основі якого лежить детальніше членування загального поняття категорії пізнання. Особливістю тематичної групи є те, що її, з одного боку, виділяють на основі логічного членування широкого поняття, а, з іншого, – на основі того, як це поняття почленоване логікою мови – значеннями слова. Отже, тематична група є ступенем класифікації, на якому логіка мовного членування семантичного континууму виступає уже не просто як попередня, інтуїтивна основа, як орієнтир у процесі систематизації людиною уявлень про реальну дійсність, а як самостійний фактор, як власне мовне членування уявлень людини про об’єктивні реалії. Тематична група об’єднує як одиничні слова, що виражають окремі конкретні поняття, так і лексико-семантичні групи слів.

Найпоширенішим і центральним семантичним об’єднанням одиниць є лексико-семантична група. Лексико-семантичні групи – це об’єднання значень слів, які позначають конкретні поняття, що розрізняються ступенем вияву якості, ознаки, дії і протиставлені якістю ознаки, дії, предмета, явища. Лексико-семантичні групи об’єднують синонімічні ряди слів, що виражають одне поняття, але з різних сторін, тобто різні його ознаки, характеристики. Лексико-семантичну групу визначають як клас слів, переважно належних до однієї частини мови, об’єднаних спільним інтегральним значенням, що характерні подібністю сполучуваності і функціональною еквівалентністю.

Стосовно аналізу різної частиномовної лексики, треба відзначити, що виділення лексико-семантичних груп дієслів є найскладнішими з усіх морфологічних класів слів за принципами та засадами внутрішньої класифікації. За словами К.Г. Городенської, „центральність дієслова в системі частин мови зумовлена його найбільшим набором морфологічних категорій...” [6, с. 218]. За ознаками семантико-структурного підпорядкування елементів можна виділити такі типи можливої внутрішньої організації лексико-семантичних груп дієслів:

1. Ієрархічна група – лексеми об’єднує базове дієслово з найзагальнішим значенням, а решта членів становлять привативну опозицію до нього. Елементи групи вибудовуються у порядку зростання кількості семантичних ознак, які виділяють у їх семній структурі. Наприклад, такою групою у складі дієслівної системи української мови може бути ЛСГ мовлення: *говорити, бесідувати, балакати, благати, галасувати, волати, бубоніти, буркотати, бурмотати, варнякати, галдикати, гаркавити, зайкатися* та ін.

2. Віяльна структура – у центрі групи перебуває дієслово з найзагальнішим значенням, навколо якого на однаковій відстані розташовані решта дієслів, що відрізняються від

категорійного однією ознакою. Головною особливістю віяльних структур є їх двоступінчатість, вони розгортаються вшир, а ядром може бути ряд дієслів. Таким типом побудови характерна ЛСГ існування: *бути, існувати, перебувати, матися, здійснюватися, назрівати, наставати, зароджуватися, тривати, бути, жити, зоставатися, опинятися, походити, траплятися* та ін.

3. Комплементарна група. Особливістю таких груп є відсутність у них базового дієслова. Категорійна лексична ознака групи може бути виражена у мові лише описово. Відсутність у складі групи базового слова зумовлена позамовними чинниками, а саме особливостями поняття, що розкривається у значенні елементів однієї ЛСГ. За таким принципом організована ЛСГ фізіологічних дій: *дихати, кашляти, дмухати, дути, жувати, заплющувати, їсти, ковтати, кусати, моргати, мружити, потягатися, пульсувати, смоктати* та ін.

4. Градуальний тип об'єднує слова, які мають оцінні семи ступеня вираження. Структуру такої ЛСГ групи можна представити у вигляді оцінної шкали, а точкою відліку на ній буде нульова поділка [4, с. 4-16]. Такими можуть бути підгрупи релятивних дієслів на позначення міжособистісних стосунків: *визнавати, вирізняти, байдужіти, гнівити, гордувати, гребувати, драгувати, задрити, зловтішатися, зневажати, недовіряти, недолюблювати, недооцінювати, ненавидіти* та ін.

Значення кожного слова можна представити як сукупність семантичних компонентів (сем), що закономірно пов'язані між собою. Основний принцип організації сем у значенні слів – ієрархічний: вершину цієї ієрархії становлять загальні семи, інші – конкретніші – підпорядковані їм і уточнюють їх.

В основі лексико-граматичних груп лежать власне лексичні семи; при цьому базові групи ґрунтовані на лексичних семах загального характеру, які ще називають категорійно-лексичними. Для кожної частини мови існує своє коло категорійно-лексичних сем, які виконують у семних структурах слів роль найближчих уточнювачів категорійно-граматичних сем. Так, категорійно-лексичними семами дієслів є такі, що уточнюють частиномовну сему процесу, відображають істотні ознаки реальних процесів, їхні типи (переміщення, мислення, стан, кваліфікація тощо).

Принцип семантичної класифікації однаковий: за наявністю загальної категорійно-граматичної семи слова об'єднані у граматичні класи (частини мови), за спільністю лексико-граматичних сем – у лексико-граматичні класи (розряди), за єдністю категорійно-лексичних сем – у лексико-семантичні групи, у межах яких можна виділити підгрупи і ряди слів, що базовані на подібності диференційних ознак.

Названі групи слів у своїй сукупності утворюють ідеографічну (предметно-логічну) парадигму. Її переваги перед іншими полягають у тому, що, по-перше, виділення усіх сукупностей слів здійснюється на спільній основі – вираження мовними засобами категорій пізнання та їхнього змісту; по-друге, у цій парадигмі, у ієрархії об'єднань значень слів є своєрідна „пункт відліку” – вказівка на те, якими є відношення між значеннями, в усій їх складності, протилежності, різномірності.

Однак не всі ділянки семантичного континууму однаково піддаються значеннєвому аналізу. У переважній більшості випадків це вимагає кропіткої роботи, спрямованої на виявлення сутності значення та усвідомлення ієрархії сем у предметно-логічній частині семемі, розуміння того поняття чи того фрагмента дійсності, до яких належить виділена група значень.

Складність семантичної системи зумовлює проблеми у встановленні чітких меж між окремими ЛСГ чи полями. Специфікою деяких семем є те, що вони перебувають на межі груп, класів, виражаючи різні ступені людського пізнання, різні градації у вираженні явищ об'єктивної дійсності, тому значеннєва структура цих семем об'єднує диференційні ознаки кількох сусідніх груп, полів, класів. З огляду на це не всі мовознавці вважають за можливе розв'язання проблеми системного опису лексичної семантики. Так, за словами С.І. Ожегова, для цього необхідно уявити лексичний склад в усій складності, багатогранності зв'язків, як “механізм, усі частини якого діють погоджено, у взаємозв'язку, у якому функції одних елементів залежать від функцій інших елементів” [13, с. 47].

У наш час питання жорсткої структурованості мовної системи усе більше піддають критиці, бо, на думку Р.О. Будагова, „...будь-яка природна мова, зберігаючи свій системний характер, уже за самою своєю природою не зводиться і не може бути зведена до суми різноманітних схем, які, начебто, визначають її сутність і особливості її функціонування” [1, с. 3]. Якщо системність фонологічного рівня і граматики у більшості вчених не викликає сумнівів, то питання системності

лексики є досить проблемним, що відображено у поглядах багатьох мовознавців. Так, А. Мартіне заявляв, що лексика несистемна, а К. Ульман вважав, що у лексиці системними є лише окремі пласти.

У вітчизняному мовознавстві системність лексики визнавав О.О. Потебня, який детально сформулював теорію слова у плані форми і змісту (теорія внутрішньої форми слова, учення про ближнє і віддалене значення слова, багатозначність, історичну змінність значень). Значний внесок у розвиток теорії системності зробив М.М. Покровський. Він довів взаємозв'язок розвитку семантики лексичних одиниць із їх системно пов'язаними синонімами, антонімами [14]. На утвердження думки про системність лексики великий вплив мали роботи Г. Остгофа, К. Мейера, Г. Шпербера, Й. Тріра, Г. Іпсена, В. Порціга. Й. Трір висунув ідею про поняттєві поля; Г. Іпсен – про лексико-граматичні поля (етимологічно різні слова, що входять до однієї значеннєвої системи і таким чином набувають спільних граматичних ознак); В. Порціг – про лексико-семантичні поля (*йти – ноги, бачити – очі*). Пізніше Б. Оксар і О. Духачек увели поняття лексико-семантичного поля, В.В. Виноградов – лексико-семантичної системи, О.І. Смирницький – лексико-семантичного варіанта. В українському мовознавстві ідеї системної організації лексики розвивають В.М. Русанівський, О.О. Тараненко та ін.

Очевидно, що на відміну від фонетики і граматики, описати лексичний склад мови, який нараховує сотні тисяч слів, набагато важче. Тому в лексиці у зв'язку з необчисленістю її одиниць (вокабул) встановити системність видається дуже складним чи навіть нерозв'язним питанням. Стосовно лексики з її постійною змінністю, рухливістю поняття системи може навіть видаватися таким, що суперечить самій її природі. Однією з рис лексичної системи є те, що кінечна її одиниця – слово – багатомірна, а її значимість у системі мови (місце, ступінь стійкості і вживаності, значеннєва і словотвірна активність) зумовлена не тільки мовними, а й позамовними (співвіднесеність слова з предметним рядом, сфера суспільного функціонування тощо) чинниками.

Стосовно створення системи лексичних значень мовних одиниць, то доцільно використовувати термін „лексико-семантична система”, який увів у практику мовознавчих досліджень В.В. Виноградов.

Щодо системи у семантиці, то основною одиницею лексико-семантичної системи, як вважає Ж.П. Соколовська, найвірогідніше можна визначити *семантему* [15, с. 12]. Під семантемою розуміють тип значення, абстрактну узагальнену одиницю, що виступає родовим поняттям для ряду конкретних значень, виражаючи найзагальніші ознаки таких значень. Як одиниця абстрактна, семантема реально існує у свідомості носіїв певної мови і в процесі спілкування виконує смислорозрізнавальну функцію. Семантема реалізується у конкретних значеннях – семемах, словах певної мови. Семема, реалізуючи ту чи іншу семантему, репрезентують певний тип значення відповідно до конкретної ситуації, з усім діапазоном асоціацій, як загальнонавжваних, так і індивідуальних, отже, семема виступають як варіанти або відтінки семантики.

Отже, основним завданням семіологічної класифікації лексики, за словами Ю.М. Караулова, є „...завдання упорядкування, систематизації імен полів, яке передбачає зведення їх у групи, що перебувають в ієрархічних взаємовідносинах” [10, с. 186].

Література

1. Будагов Р.А. Система и антисистема в языке / Р.А.Будагов // Вопросы языкознания. – 1978. – №4. – С. 3-15.
2. Булыгина Т.В. Проблемы теории морфологических моделей / Татьяна Вячеславовна Булыгина. – М.: Наука, 1977. – 286 с.
3. Васильев Л.М. Семантика русского глагола / Леонид Михайлович Васильев. – М.: Высшая школа, 1981. – 184 с.
4. Вепрева И.Т. Типы внутренней организации глагольных ЛСГ / И.Т. Вепрева, Н.А. Гоголина, О.П. Жданова // Проблемы глагольной семантики. – Свердловск: Изд-во Уральск. ун-та, 1984. – С. 4-16.
5. Вихованець І.Р. Типологія семантико-синтаксичних відношень / І.Р. Вихованець // Українська мова. Теорія й практика: [тема: зб. наук. праць ДонДУ : Редкол.: А.П. Загнітко (відп. ред.) та ін.]. – К., 1993. – С. 7-10.
6. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська. – К.: Універс. вид-во „Ппульсари”, 2004.– 398 с.
7. Гухман М.М. Грамматическая категория и структура парадигм / М.М. Гухман // Исследования по общей теории грамматики. – М.: Наука, 1968. – С. 117-174.
8. Гухман М. М. Историческая типология и проблема диахронических констант / Мирра Моисеевна

- Гухман. – М.: Наука, 1981. – 248 с.
9. Загнітко А.П. Теорія сучасного синтаксису: монографія / Анатолій Панасович Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 378 с.
  10. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография / Юрий Николаевич Караулов. – М.: Наука, 1976. – 356 с.
  11. Кузнецова Э.В. Итоги и перспективы семантической классификации русских глаголов / Э.В. Кузнецова // Семантические классы русских глаголов. – Свердловск: Изд-во Уральск. гос. ун-та, 1982. – С. 3-10.
  12. Мельников Г.П. Системная лингвистика и ее отношение к структурной / Г.П. Мельников // Проблемы языкознания: [Доклады и сообщения советских ученых на X Международном конгрессе лингвистов]. – М.: Наука, 1967. – С. 98-102.
  13. Ожегов С.И. Лексикология. Лексикография. Культура речи: [учеб. пособие для филол. фак. пед. ин-тов / Вступ. ст. и коммент. Л.И. Скворцова] / Сергей Иванович Ожегов. – М.: Высшая школа, 1974. – 352 с.
  14. Покровский М.М. Избранные работы по языкознанию / Михаил Михайлович Покровский. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 381 с.
  15. Соколовская Ж.П. Система в семантике и уровни языка / Ж.П. Соколовская // Исследования по семантике. Лексическая и словообразовательная семантика. – Уфа: Изд-во Башкирс. ун-та, 1979. – С. 12-23.
  16. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование / Вадим Михайлович Солнцев. – М.: Наука, 1971. – 348 с.
  17. Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики / Юрий Сергеевич Степанов. – М.: Наука, 1975. – 312 с.
  18. Философский энциклопедический словарь / [гл. ред. Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов]. – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.
  19. Шептулин А.П. Система категорий диалектики / Александр Петрович Шептулин. – М.: Наука, 1967. – 288 с.
  20. Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика / Дмитрий Николаевич Шмелев. – М.: Просвещение, 1977. – 335 с.

Alexandr Leuta

SYSTEMATIC ANALYSIS OF SEMANTICS OF LEXICAL UNITS

The article is dedicated to the problem of creation of general typology which concerns the question of the meaning of lexical units. General principles of creation and peculiarities of different lexical groups are based on verbal meanings in the modern Ukrainian language.